

WYGLĄD ZENOBII W *HISTORIA AUGUSTA*: ASOCJACJE I INSPIRACJE

RADOSŁAW DOMAZET

ABSTRACT (Zenobia's appearance in the *Historia Augusta*: associations and inspirations): This paper analyses the description of Zenobia's appearance in the *Historia Augusta* (*HA Tyr. Trig.* 15.8, 30.15). Descriptions of what the rulers mentioned in *Historia Augusta* looked like have yet to be comprehensively researched. Most articles focus on general remarks about their authorship and the similarities to the work of Suetonius, with no attempt being made to analyse specific descriptions as a separate topic. Thus, individual features of Zenobia's physiognomy have so far not been discussed in published literature concerning the Palmyrene queen. Her appearance is in several respects identical to that of Diadumenian (*HA Dd.* 3.2–3), which tells us a lot about the creation of the passages by the editor of the *Historia Augusta*. Moreover, what has not been noticed in the literature before is that Zenobia's appearance resembles that of Giddeis, a woman from one of Plautus' comedies (*Pl. Poen.* 1112–1113). Therefore, this article is not only important with regards to research concerning the female body in antiquity, but it also draws attention to the previously unexplored influence of Plautus on the *Historia Augusta*.

KEYWORDS: Zenobia, Diadumenian, body, appearance, *Historia Augusta*, Plautus

SŁOWA KLUCZOWE: Zenobia, Diadumenian, ciało, wygląd, *Historia Augusta*, Plaut

Wprowadzenie

W literaturze grecko-rzymskiej nie ma wielu opisów wyglądu kobiet¹. Większość świadectw o urodzie konkretnej kobiety to w rzeczywistości nie opisy godne pracy Swetoniusza, a krótkie wzmianki o pięknym ciele. Utrudnia to interpretację opisów, które posiadamy, gdyż mała ilość materiału porównawczego nie pozwala na formułowanie osądów o konkretnych cechach uznawanych za pożądane np. dla arystokratki, augusty czy władczyni. Opis wyglądu Zenobii jest wyjątkowy. Nie tylko jest to jedyne dla całej *Historia Augusta* dłuższe przedstawienie aparycji kobiety, lecz w ogóle, obok charakterystyki Boudiki², jedno z niewielu prezentujących poświadczoną w źródłach władczynię³.

Postać Zenobii jest analizowana przez badaczy od wielu lat⁴. W *Historia Augusta* jest ona centralnym punktem rozważań na temat kobiecości. Zenobia jest chwalona jako odważna i męska, której moc bierze się z tego, że nie zachowuje się jak stereotypowa kobieta⁵. Analizując jej przedstawienie, badamy przede wszystkim wyobrażenia o zmaskulinizowanej kobiecie, której rządy są kontrapunktem względem złego i zniewieściałego Galiena⁶. Pochwała Zenobii i uwypatnianie jej męskości jest formą ataku na znienawidzonego cesarza⁷. *Historia Augusta* traktu-

¹ O tym problemie: Ganhloff 2020–2021, 28.

² Cass. Dio LXII 2.3–4. Opis Boudiki też nie znalazł dotychczas całościowego komentarza: Williams 2009, 59–75; Gillespie 2018, 71.

³ W dziele np. Daresa i Malalasa odnajdujemy opisy wyglądu wielu kobiet, lecz zwłaszcza tych wzmiankowanych w mitach.

⁴ O źródłach i literaturze na ich temat: Moliner-Arbo 2014, 185; Andrade, 2018, 2–4. Dobrym wstępem do tematu wizerunku Zenobii w *Historia Augusta* są: Bleckmann 2002; Lippold 2006.

⁵ Por. Zos. I 39.2; Peter FHG IV, s. 197 (= *Fragmenta Historicorum Graecorum*, red. C. Müller, 4, Paris 1868); Ion. Ant. fr. 176 (= *Ioannis Antiocheni Fragmenta quae super sunt omnia*, red. S. Mariev, Berlin 2008). Jest to powszechny zabieg topiki silnych kobiet, obecny choćby w *Tractatus De Mulieribus*: Gera 1997.

⁶ *HA Val.* 8.1; *HA Gall.* 4.3, 5.1, 5.7, 9.3–8, 10.1, 12.6, 16.1–6, 17.3–9, 18.1–5; *HA Tyr. Trig.* 3.1, 3.3–5, 5.1, 8.8, 8.13, 9.1, 9.3, 12.8, 23.2, 26.1–2, 29.1, 30.1; *HA Claud.* 1.6, 5.2, 9.1, 17.1; *HA Aurel.* 41.7; *HA Car.* 1.4. O władzy kobiet jako zjawisku występującym w trakcie rządów słabych i złych władców: Scheithauer 1987, 57; Watson 1999, 85–88. Podobną rolę w ocenie Galiena co Zenobia pełnią także wzmianki o silnej i męskiej Wiktorii i o władzy kobiet w ogóle: (*HA Tyr. Trig.* 31.1–12).

⁷ Frezouls 1994, 134; Kluczek 2014; Haake 2015, 288–289.

je władzę kobiet stereotypowo dla czasów antycznych⁸. Skutkuje to dwugłosem w źródle, gdyż mimo pozytywnych opinii o Zenobii czytamy również, że rządy sprawowane przez kobietę są aberracją, stanowiąc jeden z przejawów upadku Rzymu⁹. Nie sposób pojąć wielu passusów odnoszących się do królowej bez zrozumienia topiki odnoszącej się do silnych kobiet i słabych mężczyzn.

Mimo tak obszernej literatury brak do dzisiaj całościowego studium¹⁰ analizującego cechy cielesności królowej. Warto na pewno wyróżnić¹¹ pracę Elisabeth Wallinger, która w swoim doktoracie o kobietach w *Historia Augusta* wskazywała na podobieństwa między opisami Augusta i Zenobii¹². Diederik Burgersdijk¹³, pisząc pokrótce o wyglądzie królowej Palmiry, proponował z kolei, że inspiracją dla jej portretu był obraz kobiet w szóstej satyrze Juwenalisa. Inną ważną pracę napisała Agnès Moliner-Arbo¹⁴, która stwierdziła, że opis wyglądu Zenobii należy do stereotypowych wyobrażeń o władczyniach ze Wschodu¹⁵ – niestety nie uargumentowała szerzej swojej tezy. David Rohrbacher obarczył stworzeniem opisu Zenobii późnoantycznego redaktora *Historia Augusta*¹⁶, podkreślając, że jej wizerunek kreowany jest zgodnie z wyobrażeniem królowej ze Wschodu¹⁷.

W pierwszej części tekstu przedstawię analizę wyglądu Zenobii. Omówię kolejne dotyczące go szczegóły, aby następnie za pomocą m.in. porównania źródeł przedstawić, jak informacje o pięknie władczyni czy skojarzenie koloru białego z kobiecością wpisują się w stereotypy czasów antycznych. W drugiej części artykułu udowodnię, że opis ten Zenobii został stworzony na podstawie dzieła Plauta¹⁸.

Analiza wyglądu Zenobii

Wygląd Zenobii jest opisany w dwóch passusach *Historia Augusta*¹⁹: zarówno przy okazji wzmianki o Odenacie, mężu Zenobii, jak i w *Żywocie* jej poświęconym, czytamy²⁰:

⁸ Suski 2019, 181–186.

⁹ *HA Tyr. Trig.* 30.1–4, 31.1, 31.7–8; *HA Claud.* 1.2, por. *Aur. Vic. Caes.* 33.3.

¹⁰ Większość opinii o opisie wyglądu Zenobii to krótkie komentarze, niestarájące się go nawet analizować. Autorzy traktujący opis Zenobii jako wytwór wyobraźni późnoantycznego redaktora: Lecrivain 1904, 339; Gawlikowski 2019, 75; Middleton 2023, 235.

¹¹ Ostatnio ukazał się rozdział traktujący o fizjonomice w późnym antyku, gdzie w kilku zdaniach opisano wygląd Zenobii, lecz analiza nic nowego nie wnosi i jest nieprzekonywająca: Lampinen 2022, 24–25.

¹² Wallinger 1990, 142–143.

¹³ Burgersdijk 2004–2005.

¹⁴ Hartmann 2001, 27; Moliner-Arbo 2014, 192–194.

¹⁵ W swoim bardzo krótkim komentarzu F. Paschoud napisał: „Zénobie est dépeinte comme une femme de type arabe”: Paschoud 2011, 190. Ogólnie o orientальności królowej: Dirven 2019, 259.

¹⁶ W swoim tekście nie zamierzam zajmować się skomplikowanym problemem autorstwa tekstu *Historia Augusta*. Przyjmuję powszechne i uznane ustalenia na temat autorstwa i czasu powstania tekstu: Stover, Kestemont 2016; *Clavis Historicorum Antiquitatis Posterioris* 2020, 625–626. Badania o redaktorze i dacie powstania tekstu: Savino 2017, 1–58.

¹⁷ Rohrbacher 2010, 110–111.

¹⁸ Pl. *Poen.* 1112–1113.

¹⁹ *HA Tyr. Trig.* 15.8, 30.15.

²⁰ Wydanie za: Paschoud 2011. Tłumaczenie: Szelest 1966, ze zmianami autora.

[15.8] Tak zahartowany łatwo znosił [Odenat – RD] słońce i kurz w czasie wojen z Persami. Do tego samego przyzwyczajona była także Zenobia, która zdaniem wielu miała być uważana za dzielniejszą od męża; była też najszlachetniejszą spośród kobiet Wschodu i, jak twierdzi Korneliusz Kapitolinus, najpiękniejszą²¹.

[30.15] Twarz miała śniadą, cerę ciemną, oczy czarne i nad wyraz żywe. Była boskiego ducha²² i niewiarygodnej piękności. Zęby miała aż tak białe, że wielu sądziło, iż zamiast zębów ma perły²³.

Zenobia była piękna, tak jak Semiramida²⁴, Dydona²⁵ czy Kleopatra²⁶, które wielokrotnie są wspomniane w kontekście władczyni z Palmiry²⁷. Określenie jej mianem najszlachetniejszej i najpiękniejszej²⁸ kobiety Wschodu koresponduje z powtarzaną w źródłach łacińskich i greckich informacją o władaniu tym regionem²⁹. Być może redaktor *Historia Augusta* spotkał się z określeniem Zenobii jako władczyni tych ziem, a następnie wykorzystał je w kreacji jej wizerunku, określając ją najpiękniejszą kobietą Wschodu. Nieprzypadkowo też czytamy o śniadym kolorze twarzy i ciała – w ten sposób autor opisu uwydatnił orientalne pochodzenie władczyni³⁰. Zenobia jako królowa Wschodu³¹ jest piękna, jak wiele innych panujących w literaturze antycznej. Sama uroda kobiety jest typowym elementem opisu, który łatwo można odnaleźć we wszystkich gatunkach literackich. Piękno Pantei³², Julii Domny³³, Justyny³⁴, Euzebii³⁵, Fausty-ny³⁶, czy Teodory³⁷ zaświadcza, że tak jak typowym elementem pisania o władcy był opis jego

²¹ [15.8] *Quibus duratus solem ac pulverem in bellis Persicis tulit, non aliter etiam coniuge adsueta, quae multorum sententia fortior marito fuisse perhibetur, mulier omnium nobilissima orientalium feminarum et, ut Cornelius Capitolinus adserit, speciosissima.*

²² „Ducha” w znaczeniu usposobienia. Autor opisu chciał wskazać, że Zenobia była doskonała na ciele i umyśle.

²³ [30.15] *Fuit vultu subaquali, fuscis coloris, oculis supra modum vigentibus nigris, spiritus divini, venustatis incredibilis. Tantus candor in dentibus ut margaritas eam plerique putarent habere, non dentes.*

²⁴ D.S. II 4.5, 5.1, 6.9, 20.3.

²⁵ Verg. *A.* I 494–496.

²⁶ Luc. X 139–146; Plu. *Ant.* 25.3, 27.2; Cass. Dio XLII 34.4–5, LI 13.5; Mal IX V 92D (= *Ioannis Malalae Chronographia*, red. L. Dindorf, Bonnae 1831).

²⁷ *HA Tyr. Trig.* 27.1, 30.2, 30.19; *HA Claud.* 1.9; *HA Aurel.* 27.3; *HA Prob.* 9.5. Od lat toczy się debata na temat zestawiania Zenobii z Kleopatrami. Niektórzy traktują te porównania jako typowe dla literatury antycznej. Na pewno ważnym argumentem za takim poglądem jest passus z Ammiana Marcelina, który pomstował na schlebienie przez arystokratów nawet prostytutkom w sposób tak wylewny, jak Partowie schlebiali Semiramidzie, Egipcjanie Kleopatrze, Karowie Artemizji i Palmireńczycy Zenobii (Amm. Marc. XXVIII 4.9), por. Taeger 1957, 445; Schneider 1993, 27–28; Paschoud 2002, 147; Kotula 2006, 82–83; Suski 2022, 72–75. Inni zaś wskazują, że *Historia Augusta* w narracji o Zenobii być może korzystała z zaginionej pracy Kallinikosa z Petry (Suida κ 231), w której mógł on zestawiać Kleopatrami z władczynią Palmiry: Stein 1923; Cameron 1967; Barnes 1978, 69; Stoneman 1992, 131–132; Janiszewski 2006, 195–224. Na pewno *Historia Augusta* w kreacji Zenobii korzystała m.in. z utworów Horacego o Kleopatrze: Jones 2016. Wykaz passusów ukazujących te same cechy między Zenobią a Kleopatrami i literaturę na temat podobieństw władczyń opracował: Hartmann 2001, 23–24. O greckim dworze Zenobii: Andrade 2013, 334–339. O porównaniu z innymi królowymi: Southern 2008, 92–95.

²⁸ O Korneliuszu Kapitolinie: Paschoud 2011, 127.

²⁹ Eutr. IX 13.3 – *orientem tenebat*; *HA Aurel.* 22.1 – *orientale tenebat*; *HA Aurel.* 26.7 – *Aurelianus [...] receptor orientis Zenobiae*, *HA Tyr. Trig.* 30.8 – *orientis imperium*, *HA Tyr. Trig.* 30.11 – *illa servavit orientalis*, *HA Gall.* 13.5 – *Zenobia Palmyrenis et orientalibus plerisque viriliter imperante*; Zos. I 57.4; Jord. *Rom.* 290n; *Chron. Gall. A. DXI 431* (= *Chronica Minora saec. IV, V, VI, VII*, red. T. Mommsen, I, Berolini 1892); Zonar. XII 24. O Zenobii jako władczyni Wschodu oraz zebranie źródeł: Kotula 2006, 94–95.

³⁰ Neri 1998, 261.

³¹ *HA Aurel.* 27.2 – *Zenobia regina orientis*.

³² X. *Cyr.* V 1.5.

³³ Aur. *Vic. Caes.* 21.3.

³⁴ Zos. IV 43.1.

³⁵ Jul. *Eus.* 109C–110A, 112C, Amm. Marc. XVIII 3.2, XXI 6.4.

³⁶ Amm. Marc. XXI 6.4.

³⁷ Procop. *Arc.* 9.8, 10.2, 10.11.

wielkiej urody, to nie inaczej było z kobietami dzierżącymi władzę. Zenobia w *Historia Augusta* pokazywana jest jako cnotliwa³⁸, o „męskim charakterze”³⁹, znosząca trudy polowania, jazdy konnej i marszu wojska⁴⁰. Panuje dłużej, niż „wypadałoby kobiecie”⁴¹, i do tego w sposób doskonalszy niż rządziło wielu mężczyzn⁴². Piękno Zenobii i jej opis to nic innego niż kolejny element pochwalny, typowy dla panegiryków.

Inną cechą wyróżniającą władczynię są jej żywe (*OLD* s. v. *vigeo*) i czarne (*OLD* s. v. *niger*) oczy. Oprócz Zenobii w *Historia Augusta* czarne oczy miał mieć również Diadumenian⁴³. W tym Zenobia wykazuje podobieństwo do Juliusza Cezara u Swetoniusza⁴⁴. Oczy obojga miały być czarne i żywe. Czarne oczy w antyku są nade wszystko składnikiem pięknego wyglądu młodych chłopców, rzadko kojarzonym z opisami aparycji kobiet⁴⁵. Ich żywy charakter zaś podkreśla wspaniałość jej natury⁴⁶. Wynika to z faktu, że w antyku oczy komunikowały prawdę o wnętrzu człowieka⁴⁷; toteż ich żywość podkreśla siłę i hart ducha. Ten element wyglądu Zenobii warto zestawić z wykazującymi tę samą cechę oczami Lucjusza w *Metamorfozach* Apulejusza⁴⁸.

Białe zęby Zenobii kontrastują z jej ciemną karnacją, co przywołuje skojarzenia z Pesceniuszem Nigrem – mężczyzną o czarnej szyi i całkiem białej reszcie ciała⁴⁹. Warto odnieść biel uzębienia Zenobii do Pantei, kochanki cesarza Lucjusza Werusa⁵⁰. W jednym ze swoich dzieł Lukian opisał piękno uśmiechu kobiety, której rząd białych zębów kontrastował z czerwienią jej ust. Oprócz blasku zachwyty powodowały również ich równość i wielkość. Chcąc podkreślić piękno zębów Pantei, autor zestawiał je właśnie z lśniącymi i wykazującymi się podobnym rozmiarem perłami⁵¹. Panteę identyfikuje się z kobietą, o której czytamy w *Historia Augusta*⁵² jako

³⁸ *HA Tyr. Trig.* 30.12.

³⁹ *HA Gall.* 13.3–5; *HA Tyr. Trig.* 30.5–12, 30.16–17, 30.25; *HA Aurel.* 27.1–3, 28.2.

⁴⁰ *HA Tyr. Trig.* 15.7–8, 30.17–18.

⁴¹ *HA Tyr. Trig.* 27.1, 30.2.

⁴² *HA Gall.* 16.1; *HA Tyr. Trig.* 30.1.

⁴³ *HA Dd.* 3.2.

⁴⁴ Suet. *Jul.* 45.1 – *nigri vegetisque*. Zebrał opisy czarnych oczu w literaturze łacińskiej: Shaw 2019, 182–183. O pięknie Cezara i Diadumeniana: Goldman 2013, 108.

⁴⁵ Już u Plauta możemy przeczytać o młodym i przystojnym Filokratesie o orlim nosie i czarnych oczach (Pl. *Capt.* 646–648). Z kolei u Horacego czytamy o czarnookim młodzieńcu imieniem Lykus (Hor. *Carm.* I 32.11–12). Sam Horacy w *Ars poetica* podkreślał piękno czarnych oczu, przydając im szczególny powab (Hor. *Ars* I 36–37). Antyczny komentator Horacego, odnosząc się do czarnych oczu Lykusa, wskazywał, że często urodę chłopców podkreślały właśnie czarne oczy (Acronis et Porphyrius *Comm.* I 32.12 [= *Acronis et Porphyrius Commentarii in Q. Horatium Flaccum*, I, red. F. Hauthal, Berolini 1864] – *Pulchritudo enim puerorum saepe nigris decoratur oculis*). Również grecki autor, Straton z Sardes, wśród wielu homoerotycznych epigramów zawarł jeden, hołubiący piękno czarnych oczu u chłopców (*AP* XII 5). Filostratos z kolei opisał czarne oczy Patroklosa (Philostr. *Her.* 49.3).

⁴⁶ Fritz Taeger oraz Robert Turcan podkreślali, że ten sposób pisania o oczach jest typowy dla utworów laudacyjnych i ma ukazać boskość Zenobii: Taeger 1957, 445; Turcan 1978, 1037. Paschoud sugerował żywość oczu Zenobii jako wyraz charyzmy: Paschoud 2011, 190. Opinia Jacques’a Schwartz’a o oczach Zenobii i ich relacji z oczami Nerona: Schwartz 1985, 334.

⁴⁷ Gleason 1994, 57.

⁴⁸ *Apul. Met.* II 2 – *oculi vigiles*.

⁴⁹ *HA Pesc. Nig.* 6.5–6. Między Zenobią i Pesceniuszem Nigrem zachodzą również inne podobieństwa, np. oboje uprawiali seks wyłącznie w celach prokreacyjnych (*HA Tyr. Trig.* 30.12 a *HA Pesc. Nig.* 6.6), lubili pić wino (*HA Tyr. Trig.* 30.18 a *HA Pesc. Nig.* 6.6), mieli potężny głos (*HA Tyr. Trig.* 30.16 a *HA Pesc. Nig.* 6.5). Nie jest to przypadek, gdyż tak jak Zenobia jest przeciwieństwem Galiena, tak i Niger – Albina, a analizując obie pary, badamy m.in. zestawy stereotypów o tym, co męskie i żeńskie. O czystości seksualnej Zenobii: Girotti 2011.

⁵⁰ Birley 2001, 129.

⁵¹ Lucian *Im.* 9 – εἴ που κάλλιστον ὄρμον εἶδες ἐκ τῶν στιλπνοτάτων καὶ ἰσομεγεθῶν μαργαριτῶν.

⁵² *HA Verus* 7.10.

o nisko urodzonej kochance cesarza, pochodzącej z Syrii. Nie jest wykluczone, że autor opisu Zenobii zainspirował się charakterystyką uśmiechu Pantei z pracy Lukiana, jakkolwiek ciężko przesądzić tę sprawę. Warto przedstawić najważniejsze informacje o bieli i o perłach w antyku, aby dogłębniej zrozumieć ten element opisu władczyni.

Biel, w antyku skojarzona z kobiecością⁵³, jest często podkreślanym kolorem cery bogiń i pięknych kobiet⁵⁴. Również opis bieli zębów podkreśla wyjątkowość osoby, o czym przekonujemy się, czytając o Milto⁵⁵, Apoloniuszu z Tyany⁵⁶, Mesjaszu⁵⁷ czy Dawidzie⁵⁸. Nie musiała być ona jedynie darem od bogów lub oznaką boskiej natury. W wielu źródłach czytamy o bardzo przyziemnych sposobach osiągnięcia upragnionego wyglądu, np. wybielaniu zębów za pomocą różnych środków⁵⁹. Ludzie pragnęli mieć „biały uśmiech”, by nie narażać się na niewybredne żarty, a także ukazać swój status materialny⁶⁰. Zabiegi wybielające musiały być naprawdę popularne, bo zapewniały zębom upragniony wygląd. Upiększanie swojej urody przez mężczyzn, w tym wybielanie zębów, było przedmiotem ataków i żartów jako aktywność, która przystoi wyłącznie kobietom⁶¹.

Perły idealnie nadawały się do opisu wyglądu Zenobii, gdyż ich kolor odzwierciedlał pożądaną przez wielu ideal. Już u Warrona znajdujemy passus o perłowej bieli⁶². Te klejnoty były kojarzone jednak nie tylko z bielą, ale i z pięknem⁶³ – uważano je za najcudowniejszą biżuterię⁶⁴. Posiadanie⁶⁵ ich pomagało wielu majątnym osobom ukazać własny status i zasobność. Perły były synonimem luksusu i przepychu⁶⁶. Dwie największe w historii miała nosić sama Kleopatra, a ich losy opisali skrupulatnie Pliniusz i Makrobiusz⁶⁷. Również *Historia Augusta* kojarzy perły z przepychem, wskazując żonę Tytusa, Kalpurnię, jako posiadaczkę pereł Kle-

⁵³ Irwin 1974, 111–156.

⁵⁴ Na przykład: Hom. *Od.* XVIII 196 – λευκοτέρην δ' ἄρα μιν θῆκε πριστοῦ ἐλέφαντος; X. *Mem.* II 1, 21–34; Verg. *A.* VIII 806 – *Venus* [...] *dea candida*; *Anth. Graec.* V 194 (Possidip.); Dar. *Deexc. Troi.* 12–13 (= Dares Frygijczyk, *Historia upadku Troi*, tł. J. Hendzel, Poznań 2022); Bryzejda, Andromacha, Poliksena – *candidam*; Aus. *Par.* 5.4–5 (= Ausonius, I, red., tł., H. White, Cambridge 1919) – *sed non atra animo, qui clarior esset olore et non calcata qui nive candidior*; Phot. *Bibl.* 243, 370a – λευκαὶ πᾶσαι, γάλα αὐτό.

⁵⁵ Ael. *VH* XII 1 – οἱ ὀδόντες λευκότεροι χιόνος ἦσαν.

⁵⁶ Philostr. *VS* 571 – ὀδόντες λευκότεροι.

⁵⁷ Cypr. *Cart. Ad Quirinum* I 21 – *candidi dentes eius magis quam lac* (= *Sancti Cypriani Episcopi Opera*, red. R. Weber, Turnholt 1972). Długo wymieniać ilość poświadczeń tego porównania w literaturze wczesnochrześcijańskiej. Pochodzi ono z *Księgi Rodzaju* (*Gen.* 49.12) i dotyczy Mesjasza, tym samym będąc wielokrotnie rozpatrywanym do końca starożytności.

⁵⁸ Athan. *Ant.* 67.8 (= Athanase D'Alexandrie, *Vied' Antoine*, red., tł., G. Bartelink, Paris 1994) – τοὺς ὀδόντας ὡς γάλα λευκούς.

⁵⁹ Thphr. *Char.* V 6; Larg. 60.35; Plin. *Nat.* XX 179, XXII 75, XXIII 59 i 79; Apul. *Apol.* 6.

⁶⁰ Cic. *Tusc.* V 16.46; Catul. 39; Mart. *Ep.* II 41. Na temat wybielania zębów Ellis 2010, 109.

⁶¹ Plin. *Nat.* XXXVII 15; Quint. *Inst.* XI Praef. 3; Philostr. *VS* 572.

⁶² Varro *Men.* fr. 97 – *margarito candicantia*.

⁶³ Petr. *Sat.* LXIII 3.

⁶⁴ Plin. *Nat.* IX 106, XXXVII 62 i 204, *Anth. Graec.* VIII 21 (Gr. Naz.). Wprowadzenie do tematu pereł: Wąsik 2018, 13–16.

⁶⁵ Sen. *Ben.* VII 9, Plin. *Nat.* IX 112, 114, 117, 124, XXXVII 12–17.

⁶⁶ Hor. *Sat.* II 3.239–246; Plin. *Nat.* IX 122; Mart. *Ep.* VIII 81, XII 49; Suet. *Jul.* 43.1; Suet. *Cal.* 37.1; Val. Max. IX 1.2; Hier. *Epist.* 130.7 (= *Sancti Eusebii Hieronymi Epistulae*, III, red. I. Hilberg, Vindobonae 1996).

⁶⁷ Plin. *Nat.* IX 119–122; Macr. *Sat.* III 15–18. Na podstawie *HA Alex. Sev.* 51.1–3 widać, że redaktor *Historia Augusta* znał tę historię.

opatry⁶⁸. Zenobia też miała używać na bankietach zastawy oraz biżuterii królowej Egiptu⁶⁹, co w zamierzeniu redaktora podkreślało orientalność dworu królowej Palmiry i uwypuklało jej relacje z Kleopatry. Uważam, że opis białych zębów Zenobii ma uwydatnić jej piękno, odwołując się do pożądanego przez wielu ideału. Podkreślenie zaś ich podobieństwa do pereł koresponduje z opisami bogactwa⁷⁰, pasując do wyobrażenia władczyni ze Wschodu⁷¹. Interpretację tę potwierdzają opisy triumfu Aureliana, w którym prowadzona miała być sama Zenobia⁷²: cytamy przy tej okazji o wielkiej ilości biżuterii, którą jej założono⁷³.

Jak zaznaczono we wstępie, *passus* o ciele Zenobii został napisany bezpośrednio przez redaktora *Historia Augusta*. Ronald Syme w swoim krótkim artykule stwierdził, że opis wyglądu władczyni dzięki swej długości i szczegółowości stara się zwięźle czytelnie co do swojej autentyczności. Badacz trafnie powołuje się na podobnie długie deskrypcje fizjonomii bohaterów spod Troi przytoczone przez autora zwanego Daresem Frygijczykiem⁷⁴. Autor *De excidio Troiae* poprzez opisy ciał mitycznych bohaterów przedstawiał się jako bliski uczestnik wydarzeń, redaktor *Historia Augusta* zaś, włączając opis Zenobii, ukazywał siebie jako skrupulatnego biografę, korzystającego ze źródeł niedostępnych dla innych. David Rohrbacher również uważał redaktora *Historia Augusta* za autora opisu wyglądu Zenobii⁷⁵. O tym, że mamy do czynienia z autorskim tworem redaktora, świadczy niepokojąca liczba podobieństw do opisu Diadumeniana, którego biografia należy do tzw. *Nebenviten*, a więc tych stworzonych bezpośrednio przez redaktora⁷⁶.

⁶⁸ *HA Tyr. Trig.* 32.6. Być może mamy w przypadku zębów Zenobii do czynienia z celowym nawiązaniem do postaci Kleopatry. Pozostawiam jednak tę hipotezę – z braku dobitniejszych źródeł – bez dalszego opracowania.

⁶⁹ *HA Tyr. Trig.* 30.19.

⁷⁰ Por. *HA Tyr. Trig.* 30.13–14.

⁷¹ Trudno nie odnieść wrażenia, że czytając o zębach Zenobii, mamy do czynienia z fragmentem z jakiegoś dzieła. Wymowa porównania zębów do pereł jest literacka i znajduje wiele podobieństw w innych pracach. W poprzednim paragrafie wypisano kilka ważnych poświadczeń o bieli (wzmiankowana u Homera biel skóry Penelopy – przemienionej przez Atenę – która miała być wydatniejsza niż świeżo ciosanej kości słoniowej; biel skóry Nereid u Focjusza, biel zębów Apoloniusza u Filostratos, czy biel zębów Milto u Eliana podobna do śniegu; mesjasza u Cypriana czy św. Antoniego u Atanazego, jaśniejsza niż mleko). Często biel miała dotyczyć konkretnych części ciała. Biel ramion Nauzykai (Hom. *Od.* VI 101), Heleny (Hom. *Il.* III 121), Hery (Hom. *Il.* V 711, 755, VIII 380, XIV 277), Andromachy (Hom. *Il.* VI 371, 387), piersi Klio (*Anth. Graec.* V 193 [Diosc.], por. V 276 [Agath.]), policzków Leukippe (Ach. *Tat.* I 4.3, por. *Aristai. Ep.* I 1), Deimo (*Anth. Graec.* V 160 [Mel.]), Afrodyty (*Anth. Graec.* XVI 180 [Democr.]), czy też biel szyi (*Anth. Graec.* V 48 [Rufin.]; *Aristai. Ep.* I 1, I 7), rąk (*Anth. Graec.* V 275 [Paul. Sil.]), lub stóp (*Anth. Graec.* V 48 [Rufin.], VI 299 [Phan.]) zaświadcza, jak często podkreślano biel konkretnych części ciała kobiet. Być może – jak już wspomniano – jest to nawiązanie do Pantei.

⁷² *HA Tyr. Trig.* 30.24–6, *HA Aurel.* 33.1–34.6.

⁷³ Zbiór źródeł o pochodzie triumfalnym: Dodgeon, Lieu 1991, 92–93. Możliwe, że opis biżuterii z pochodzie triumfalnego miał swoje podstawy źródłowe, por. Zos. I 61.1–2.

⁷⁴ Syme 1968, 134.

⁷⁵ Rohrbacher 2016, 53.

⁷⁶ Do *Nebenviten* (w wersji angielskiej *secondary lives*) zaliczamy biografie od Hadriana do Heliogabala, które zostały stworzone z małej liczby poświadczeń, pochodzących z innych biografii, uzupełnionych wieloma zmyślnymi świadectwami. Do tej puli zalicza się *Żywoty* Eliusza, Awidiusza Kasjusza, Pescenniusza Nigra, Klodiusza Albina, Gety, por: Syme 1971, 12.

Diadumenian (<i>HA Dd. 3.2–3</i>) ⁷⁷	Zenobia (<i>HA Tyr. Trig. 15.8, 30.15</i>)
<i>fortis</i>	<i>fortior</i>
<i>utamaretur ab omnibus</i>	<i>mulier omnium nobilissima orientalium feminarum</i>
<i>puer fuit omnium speciosissimus</i>	<i>mulier omnium [...] speciosissima</i>
<i>nigris oculis</i>	<i>oculis [...] nigris</i>
<i>gratia venustatis</i>	<i>venustatis incredibilis</i>

Oba teksty podkreślają te same cechy cielesne (czarne oczy), używają tych samych słów (*fortis–fortior, venustatis, speciosissimus–speciosissima*) czy wyrażają opinie o wyjątkowym pięknie obu postaci (najpiękniejszy ze wszystkich chłopiec – najpiękniejsza kobieta ze Wschodu).

Redaktor *Historia Augusta* wykorzystywał różne źródła w stworzeniu niektórych opisów wyglądu cesarzy i uzurpatorów⁷⁸. W literaturze znajdujemy przekonujące dowody na stworzenie przez późnoantycznego pisarza wizualnych charakterystyk m.in. Pescenniusza Nigra i Klodiusza Albina⁷⁹ oraz Aleksandra Sewera⁸⁰. Opis ciała Diadumeniana z kolei wykazuje dużo podobieństw z epigramami Marcjalisa⁸¹. Raz redaktor *Historia Augusta* użył tej samej semantyki względem poszczególnych cech, innym razem wykorzystał całe wersy od innego autora, nie starając się zbytnio zamaskować swojego postępowania. Nie są to jedyne przykłady ustępów o ciele władców, napisane z wykorzystaniem prezentacji postaci z innych prac. Uważam, że opis wyglądu Zenobii jest wzorowany na analogicznym fragmencie dotyczącym osób z komedii Plauta⁸²:

Milfio. *Jest niewysoka i o ciemnej karnacji.*
 Hanno: *To ona*
 Milfio. *O pięknym wyglądzie, o twarzy i
 oczach nad wyraz czarnych.*

Milfio. *Statura haud magna, corpore aquilost.*
 Hanno: *Ipsa east.*
 Milfio. *Specie venusta, ore atque oculis
 pernigris.*

Powyższy fragment dotyczy Punijki Giddenis, która była piastunką⁸³ porwanych z Kartaginy córek Hannona, jednego z bohaterów komedii. Plaut niejednokrotnie w swoich dziełach wyko-

⁷⁷ [3.2] *Puer fuit omnium speciosissimus, statura longiuscula, crine flavo, nigris oculis, naso deducto, ad omnem decorem mento composito, ore ad oscula parato, fortis naturaliter, exercitio delicatior.* [3] *Hic ubi primum indumenta coccea et purpurea ceteraque castrensia imperii insignia accepit, quasi sidereus et caelestis emicuit, ut amaretur ab omnibus gratia venustatis.*

⁷⁸ Kompleksowo analizuję ten problem w będącym na ukończeniu doktoracie, który bada opisy wyglądu cesarzy w biografistyce łacińskiej.

⁷⁹ Hasebroek 1916, 37–39.

⁸⁰ Heller 2022, 144, 187, 191–192, 354.

⁸¹ Rohrbacher 2020. Nie zmienia to faktu, że inne cechy wyglądu Diadumeniana budowane są poprzez przydawanie mu cech typowych dla pięknych chłopców.

⁸² Pl. *Poen.* 1112–1113. Wydanie za: Plautus, *The Little Carthaginian*, red. tł., W. de Melo, London 2012. Tłumaczenie własne.

⁸³ *Nutrix* – Pl. *Poen.* 1111.

rzystywał opisy wyglądu, po którym bohater konkretnej sceny może np. rozpoznać jakąś postać, co jest sposobem na przygotowanie kolejnego etapu fabuły⁸⁴.

Giddeńis i Zenobia wyglądają bardzo podobnie. Obydwie mają ciemny odcień skóry twarzy (*ore pernigris–vultu subaquilo*) i całego ciała (*corpore aquilost–fusci coloris*). Ponadto względem wyglądu Giddeńis pojawia się określenie *aquilost*, Zenobii zaś *subaquilo*⁸⁵. Oczy obu kobiet są czarne (*pernigris–nigris*). Podobnie jest z urodą: Giddeńis ma piękne ciało (*specie venusta*), tak jak Zenobia (*speciosissima*⁸⁶ i *venustatis incredibilis*). Jak widać, autor opisu władczyni Palmiry wykorzystał opis⁸⁷ Punijski z komedii Plauta nie tylko poprzez przepisanie jej cech, ale i użycie tych samych lub bardzo podobnych słów. Słowo *aquilost* i *subaquilo* są niezwykle rzadkie w literaturze antycznej (por. *TLL* s. v. *aquilus*), tak jak opisy czarnych oczu u kobiet. Brak jest obecnie prac naukowych analizujących relacje między komediami Plauta a *Historia Augusta*, choć wiemy, że komediopisarz był znany redaktorowi⁸⁸ oraz że był chętnie czytany w późnym antyku⁸⁹.

Podsumowanie

Po dziś dzień nie powstała monografia analizująca opisy wyglądu w *Historia Augusta*. Dość powiedzieć, że dysponujemy wyłącznie jednym artykułem⁹⁰, który na kilkunastu stronach przedstawia uwagi ogólne o przedstawieniach ciała w *Historia Augusta*. Kolejne komentarze do poszczególnych *Żywotów* podchodzą do tych paragrafów bez należytej uwagi. Nie ma żadnych wątpliwości, że późnoantyczny redaktor korzystał z wielu źródeł – także niedostępnych dla nas – w stworzeniu swojego dzieła. Nie zmienia to faktu, że wiele z *passusów* opracował samodzielnie, aby z jednej strony przedstawić się czytelnikowi jako skrupulatny biograf, a z drugiej spełnić oczekiwania, jakie wiązano z biografią władcy. Dlatego powoływał się na rzekomo istniejącego Korneliusza Kapitolina, pokazując, że konsultuje różne źródła, oraz przedstawił dokładną informację o zębach Zenobii w celu zaimponowania czytelnikowi swoją wiedzą. Tym samym redaktor *Historia Augusta*, niczym Swetoniusz, ukazuje cechy wyglądu władcy. Opis Zenobii dopełnia jej wspaniałego charakteru. Wizerunek królowej dlatego jest tak pochwalny, że ma za zadanie godzić w znienawidzonego Galiena. Jak udowodnił D. Rohrbacher, redaktor *Historia Augusta* był w stanie wykorzystać ustępy z poezji Marcjalisa w stworzeniu prezentacji aparycji Diadumeniana. Niniejszy artykuł udowadnia, że nie jest to jedyny paragraf o ciele w *Historia Augusta* powstały na podstawie popularnego dzieła literackiego,

⁸⁴ O tym aspekcie opisu wyglądu Giddeńis: Dutsch 2004, 629. O opisach niewolników u Plauta: Jurewicz, 1958, 35–36. Richlin 2017, 410.

⁸⁵ Warto dodać, że w *Rudens* Plauta (Pl. *Rud.* 420–423) można przeczytać o niewolnicy o imieniu Ampeliska: kobiecie pięknej niczym Wenus i o śniadej skórze (*subaquilum*).

⁸⁶ *Speciosissima* jest superlativem od słowa *speciosus*, które pochodzi od słowa *species* (*OLD* s. v. *speciosus*).

⁸⁷ O opisie Giddeńis: Fuller 2004, 167–168.

⁸⁸ *HA Sev.* 21.2; *HA Car.* 13.5.

⁸⁹ Cameron 2011, 402, 407–409.

⁹⁰ Neri 1998. Poza studium Valeria Neriego temat ten został szerzej poruszony przez: Rohrbacher 2010. Scheithauer 2014. Ganhloff 2020–2021.

a do stworzenia opisu wyglądu Zenobii została wykorzystana komedia Plauta. Unaocznia tym samym konieczność pogłębionych badań nad wpływem komediopisarza na *Historia Augusta*.

Bibliografia

Literatura przedmiotu

- Andrade N., 2013: *Syrian identity in the Greco-Roman world*, Cambridge.
- Andrade N., 2018: *Zenobia: shooting star of Palmyra*, New York.
- Barnes A., 1978: *The sources of the Historia Augusta*, Brussels.
- Birley A., 2001: *Marcus Aurelius: a biography*, New York.
- Burgersdijk D., 2004–2005: *Zenobia's biography in the Historia Augusta*, „Talanta” 36–37, 139–152.
- Bleckmann B., 2002: *Zenobia von Palmyra: ein Mythos der spätromischen Geschichtsschreibung*, [w:] *Die Kaiserinnen Roms: von Livia bis Theodora*, red. H. Temporini-Gräfin Vitzthum, München, 317–333.
- Cameron A., 1967: *The date of Porphyry's KATAΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ*, „CQ” 17.2, 382–384.
- Cameron A., 2011: *The last pagans of Rome*, Oxford.
- Clavis Historicorum Antiquitatis Posterioris, 2020: *An inventory of late antique historiography (A.D. 300–800)*, red. P. Van Nuffelen, L. Van Hoof, Turnhout.
- Dodgeon M., Lieu S., 1991: *The Roman eastern frontier and the Persian Wars (AD 226–363): a documentary history*, London.
- Dirven L., 2019: *Zenobia of Palmyra*, [w:] *The Routledge companion to women and monarchy in the ancient Mediterranean World*, red. E. Carney, S. Müller, 256–267.
- Dutsch D., 2004: *Female furniture: a reading of Plautus' "Poenulus" 1141–1146*, „CQ” 54.2, 625–629.
- Ellis R., 2010: *A commentary on Catullus*, Cambridge.
- Frezouls E., 1994: *Le rôle politique des femmes dans d'Histoire Auguste*, [w:] *Historia Augusta Colloquium Genevense*, red. G. Bonamente, F. Paschoud, Bari, 121–136.
- Fuller S., 2004: *Punishes im Poenulus*, [w:] *Studien zu Plautus Poenulus*, red. T. Baier, Tübingen, 163–202.
- Ganhloff A., 2020–2021: *L'empereur romain aux IIe et IIIe siècles: corps physique et corps symbolique d'après les historiens antiques*, „Revue des Études Tardo-antiques” 10, 23–49.
- Gawlikowski M., 2021: *Tadmor-Palmyra: a caravan city between East and West*, Cracow.
- Gera D., 1997: *Warrior women: the anonymous Tractatus De Mulieribus*, Leiden.
- Gillespie C., 2018: *Boudica: warrior woman of Roman Britain*, New York.

- Girotti B., 2011: *I ritratti di Zenobia nella «Historia Augusta»: tra simbologia e «inventio»*, [w:] *Oggetti-simbolo: produzione, uso e significato nel mondo antico*, red. I. Lippolis, A. Morelli, Bologna, 195–209.
- Gleason M., 1994: *Making men: sophists and self-presentation in ancient Rome*, New Jersey.
- Goldman R., 2013: *Color-terms in social and cultural context in ancient Rome*, New Jersey.
- Haake M., 2015: 'In search of good emperors': emperors, caesars, usurpers in the mirror of antimonarchic discourses in the *Historia Augusta*, [w:] *Antimonarchic discourse in antiquity*, red. H. Börm, Stuttgart, 269–303.
- Hartmann U., 2001: *Das palmyrenische Teilreich*, Stuttgart.
- Hasebroek J., 1916: *Die Fälschung der Vita Nigri und Vita Albini in Den Scriptoribus Historiae Augustae*, Berlin.
- Heller A., 2022: *Kommentar zur Vita Alexandri Severi der Historia Augusta*, Bonn.
- Irwin E., 1974: *Colour terms in Greek poetry*, Toronto.
- Janiszewski P., 2006: *The missing link: Greek pagan historiography in the second half of the third century and in the fourth century AD*, tł. D. Dzierzbicka, Warsaw.
- Jones P., 2016: *Rewriting power: Zenobia, Aurelian, and the Historia Augusta*, „CW”, 109.2, 221–233.
- Jurewicz O., 1958: *Niewolnicy w komediach Plauta*, Warszawa.
- Kluczek A., 2014: *Gallien w „Historia Augusta”, czyli „sordidissimus feminarum omnium”*, [w:] *Płeć i władza w kontekstach historycznych i współczesnych*, red. M. Kubiaczyk, F. Kubiaczyk, Gniezno, 53–68.
- Kotula T., 2006: *Aurelian i Zenobia*, Wrocław.
- Lampinen A., 2022: *Difference and essentialism: the polemics of physiognomy in the later Roman Empire*, [w:] *Negotiation, collaboration and conflict in ancient and medieval communities*, red. C. Krötzl, K. Mustakallio, M. Tamminen, Abingdon, 13–48.
- Lecrivain C., 1904: *Etudes sur l'Histoire Auguste*, Paris.
- Lippold A., 2006: *Rolle und Bild der Frauen in der Historia Augusta*, [w:] *Frauen und Geschlechter. Bilder – Rollen – Realitäten in den Texten antiker Autoren der römischen Kaiserzeit*, I, red. C. Ulf, R. Rollinger, K. Schnegg, Wien, 355–369.
- Middleton G., 2023: *Women in the ancient Mediterranean world: from the Palaeolithic to the Byzantines*, New York.
- Moliner-Arbo A., 2014: *Zénobie reine de Palmyre : quand une Orientale prend le pouvoir dans l'Histoire Auguste*, [w:] *L'idéalisation de l'autre. Faire un modèle d'un anti-modèle. Actes du 2e colloque SoPHiA – Société Politique, Histoire de l'Antiquité tenu à Besançon les 26–28 novembre 2012*, red. A. Gonzales, M. Schettino, Besançon, 183–203.

- Neri V., 1998: *La caratterizzazione fisica degli imperatori nell'Historia Augusta*, [w:] *Historiae Augustae Colloquium Argentoratense*, red. G. Bonamente, F. Heim, J. Callu, Bari, 249–267.
- Paschoud F. (red., tł., kom.), 2002: *Histoire Auguste, V 1: Vies des Aurélien et de Tacite*, Paris.
- Paschoud F. (red., tł., kom.), 2011: *Histoire Auguste, IV 3: Vies des Trente Tyrans et De Claude*, Paris.
- Richlin A., 2017: *Slave theater in the Roman Republic: Plautus and popular comedy*, Cambridge.
- Rohrbacher D., 2010: *Physiognomics in imperial Latin biography*, „ClAnt”, 29.1, 92–116.
- Rohrbacher D., 2016: *The play of allusion in the Historia Augusta*, London.
- Rohrbacher D., 2020: *Martial and the Historia Augusta*, “CQ”, 70.2, 911–916.
- Savino E., 2017: *Ricerche sull'Historia Augusta*, Napoli.
- Scheithauer A., 1987: *Kaiserbild und literarisches Programm. Untersuchungen zur Tendenz der Historia Augusta*, Frankfurt am Main.
- Scheithauer A., 2014: *Sind gute herrscher kultiviert?*, [w:] *Historiae Augustae Colloquium Nanceiense*, red. C. Bertrand-Dagenbach, F. Chausson, Bari, 457–473.
- Schneider E., 1993: *Septimia Zenobia Sebaste*, Roma.
- Schwartz J., 1985: *Reminescences virgiliennes dans quelques Vitae de l'Historie Auguste*, „BHAC” 1982–1983, 331–335.
- Shaw D., 2019: *Suetonius, Paracelsus and the flimsy foundations of Physiognomy*, „ANQ: A Quarterly Journal of Short Articles, Notes and Reviews” 34.3, 182–183.
- Southern P., 2008: *Empress Zenobia Palmyra's rebel queen*, New York.
- Stein A., 1923: *Kallinikos von Petra*, „Hermes” 58.4, 448–456.
- Stoneman R., 1992: *Palmyra and its empire: Zenobia's revolt against Rome*, Ann Arbor.
- Stover J., Kestemont M., 2016: *The authorship of the Historia Augusta: two new computational studies*, „BICS”, 59.2, 140–157.
- Suski R., 2022: *Historiae Alexandrinae atque orientalis ita perita, ut eam epitomasse dicatur (Hist. Aur. 30, 22). Powody, dla których autor Historia Augusta przypisał Zenobii autorstwo pracy historycznej*, „In Gremium” 16, 67–79.
- Suski R., 2019: *Senaculum, czyli senat kobiet w Historia Augusta – dyskurs antychrześcijański czy mizoginizm?*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych” 6.1, 174–189.
- Syme R., 1968: *Other frauds*, [w:] *Ammianus and the Historia Augusta*, red. R. Syme, Oxford, 126–141.
- Syme R., 1971: *The source of the early Vitae*, [w:] *The Historia Augusta: a call of clarity*, red. R. Syme, Oxford, 9–15.
- Szelest H. (tł.), 1966: *Historycy cesarstwa rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, Warszawa.

- Taeger F., 1957: *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes*, II, Stuttgart.
- Turcan R., 1978: *Le culte impérial au IIIe siècle*, [w:] *ANRW* II 16.2, 996–1084.
- Wallinger E., 1990: *Die Frauen in der Historia Augusta*, Wien.
- Watson A., 1999: *Aurelian and the third century*, London.
- Wąsik A., 2018: *Kamienie szlachetne w łacińskich źródłach literackich: od Pliniusza Starszego do Izydora z Sewilli*, Warszawa.
- Williams C., 2009: *Boudica and her stories: narrative transformations of a warrior queen*, Cranbury.

Radosław Domazet
Uniwersytet Warszawski
radoslaw.domazet@student.uw.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9588-7078